

Kitöltetlen kérdőívek és megválaszolatlan kérdések: a válaszmegtagadás által támasztott módszertani és statisztikai kihívások

Hajdu Miklós

hajdu.miklos@t-online.hu

Beérkezés: 2013. 02. 01.

Elfogadás: 2013. 03. 06.

A piac- és közvélemény-kutatások eredményeit számos, egymástól nagymértékben különböző torzító hatás terheli, amelyek közül az utóbbi években egyre inkább kitűnni látszik a válaszhiányokból, illetve válaszmegtagadásokból eredő torzítás problematikája. E jelenség a szakterület hazai hozzáértői körében is aggodalmat vált ki, akik a 2012 novemberében Leslie Kish emlékére megrendezett kutatás-módszertani tematikájú műhelykonferencia egyik fő kérdéseként vitatták meg ez irányú gondolataikat, tapasztalataikat. A magyar helyzet jellemzésére álljon itt csupán egy a konferencián elhangzott számadat: eszerint az utóbbi években a Budapesten történő kérdezések esetén a válaszadási arány sokszor még a 20%-ot sem éri el.

A probléma a társadalomtudományok nemzetközi diskurzusának is meghatározó témájaként tartható számon. A kéthavonta megjelenő *The ANNALS of the American Academy of Political and Social Science* legfrissebb, 2013. januári száma kifejezetten a válaszmegtagadásból eredő kihívásokat, a velük kapcsolatos kutatási tapasztalatokat és az esetleges megoldási lehetőségeket mutatja be. Jelen cikkben e folyóirat-szám recenzióját kívánom adni.

A szerkesztők, Douglas S. Massey és Roger Tourangeau bevezető cikkükben (Massey és Tourangeau 2012a) a kérdőíves kutatások mögött rejlő alapvető módszertani megfontolások ismertetésén túl áttekintést adnak az efféle felmérések történetéről, felsorolva a főbb, többnyire amerikai eseményeket, eredményeket, mérőföldköveket, ezáltal bemutatván azt az utat, amely során a survey-adatok a legfontosabb információforrássá váltak az Egyesült Államok társadalmi-gazdasági körülményeinek leírását illetően. Azonban a válaszmegtagadás problematikájának szempontjából fon-

tosabb megemlíteni a szerkesztők által felsorolt és röviden bemutatott társadalmi és technológiai változásokat, amelyek potenciálisan csökkenthetik a válaszadási rátát. Ezek döntő része az Egyesült Államokon kívül, akár Magyarországon is érvényesnek tekinthető a lehetséges sajátos hazai tényezők mellett. Így például a cikk kitér a családok struktúráját érintő változások közül az egyszemélyes háztartások, az egy szülőből és az általa egyedül nevelt gyermekekből álló családok elterjedésére – a nukleáris családok felbomlására –, ami nagyban csökkenti az eredményes kapcsolatfelvétel valószínűségét, hiszen a kérdezőbiztosok egyre kevésbé számíthatnak arra, hogy a gyermeket, gyermekeket nevelő és mellette főállásban háztartást vezető anyák napközben is elérhetőek a háztartásokban, míg férjük dolgozik. E jelenség mellett a nők egyre nagyobb arányú megjelenése a munkaerőpiacon is hasonló hatással van a kutatások kivitelezhetőségére. Továbbá a társadalmi egyenlőtlenségek növekedése és a társadalmi tőke – az emberi kapcsolatokból származó előnyök és erőforrások – visszaszorulása közepette egyre nehezebb dolguk van a kérdezőbiztosoknak az interjúalanyok válasza bírálásában, még ha kapcsolatba is tudnak kerülni velük. Mindezek mellett technológiai oldalról az otthonokat védő biztonsági berendezések elterjedése vagy éppen a hívószám kijelzés egyre gyakoribb figyelembevétele a telefonhívásokra adott válasz előtt is mindinkább nehezebbé teszik a lehetséges válaszadók elérését. A szerkesztők a társadalomkutatások jövőjére vonatkozóan pesszimista következtetésekkel élnek bevezetésükben: a válaszhiányok arányának további emelkedésére, és ezáltal a kutatások költségeinek megnövekedésére számítanak, azonban az eredmények szükségszerű torzulásától nem tartanak a későbbiekben részletezett okokból kifolyólag.

Az elmúlt években, évtizedekben számos kezdeményezés irányult a válaszmegtagadások által támasztott problémák pontos felmérésére és kezelésére. Frauke Kreuter és Andy Peytchev cikkeikben olyan indikátorokat mutatnak be, amelyek által valamelyest jellemezhetővé, számszerűsíthetővé válik a válaszhiányok hatása és a kutatási eredmények általuk való befolyásoltsága, túlmutatván a válaszmegtagadási rátán, amelyet számos folyóirat és kutatásokkal foglalkozó szervezet vesz az adatfelvételek minősége megítélésének lényeges szempontjául, még ha az nem is fejezi ki a válaszhiányok által keltett torzítások mértékét. Ezen mérőszámok kiszámításához Kreuter megállapításai szerint elengedhetetlen bizonyos kiegészítő információk ismerete, amelyek egy része már a mintavételi terv kialakításához is szükséges, mint például a rétegzéshez használt háttérváltozók, másfelől pedig a terepmunka során keletkező és azt jellemző mellékes adatok (paradata) formájában állnak elő. Ezen mellékes adatok gyűjtése mindinkább kiterjedt és megszokottá kezd válni az adatfelvétel során, a kérdezőbiztosoknak egyre gyakrabban kell kitölteniük a lekérdezés – vagy adott esetben a válaszmegtagadás – körülményeiről szóló adatlapokat. Az így rögzített információk sok esetben valamelyest helyettesíthetik a kérdőívben szereplő kérdésekre adott válaszokat is, amellet, hogy alapvető jelentőségűek a válaszhiányokkal kapcsolatos elemzések során.

Kristen Olson ezen, a terepmunka során potenciálisan összegyűjthető háttéradatokat öt különböző kategória mentén sorolja be cikkében. A szomszédságra vonatkozó megfigyelések a személyes lekérdezések során a minta minden tagja esetében összegyűjthetőek a kérdezőbiztosok által, akik rögzíthetik a válaszadó környékének számos paraméterét, többnyire annak társadalmi-gazdasági helyzetére vonatkozóan. Telefonos vagy internetes adatfelvétel esetében azonban értelemszerűen az efféle adatok begyűjtése gyakorlatilag kivitelezhetetlen. A mintába bekerült háztartást illető megfigyelések, illetve az itt élőkre vonatkozó információk – amelyek döntően demográfiai jellegű adatokból tevődnek össze – már csak a sikeres kapcsolatfelvétel esetében jegyezhetőek fel, szintén kizárólag személyes adatfelvétel esetében. Magával a megkereséssel kapcsolatban is számos adat rögzíthető, mint például azok időpontja és dátuma, esetleg a próbálkozások száma és a tapasztalt reakciók jellege – ezen információk már nem csak a személyes, hanem a telefonos, internetes és postai alapú adatfelvételek során is begyűjthetőek. Végül, de nem utolsósorban a kérdezőbiztos és a válaszadó közötti interakciót – nem önkitöltős kérdőívek esetében – is lényeges háttér-információkkal lehet jellemezni, mint például az esetleges válaszmegtagadás oka, amennyiben az interjúalany felfedi azt.

Természetesen mindezek mellett a kutatók bizonyos, a közigazgatásban elérhető információkra is támaszkodhatnak, amelyek forrásai lehetnek akár a népszámlálások, az adóbevallások és további, kötelező adatszolgáltatások. John L. Czajka az efféle adatok felhasználását illetően kiemeli a szabályozási környezet által emelt akadályokat, amelyek miatt sok esetben, még ha rendelkezésre is állnak valamely közintézménynél a kutatás szempontjából releváns információk, azok nem használhatóak fel, illetve a publikus adatok gyakran nem megfelelő aggregáltsági szintűek, térbeli és időbeli vonatkozási tartományuk eltér a szükségéstől. Az efféle addicionális adatok felhasználásához kapcsolható Tom W. Smith és Jibum Kim felvetése az úgynevezett *Multi-level Integrated Database Approach* (MIDA) alkalmazhatóságát illetően a válaszmegtagadás által támasztott kihívások kezelésében. A MIDA keretében a mintával, illetve a mintavételi kerettel kapcsolatos összes, a kutatók számára elérhető és releváns információ becsatornázása történik meg, akár a mintavételi egységnél magasabb aggregáltsági szinten is. Nem csak az információk körének kiterjesztése lehet e megközelítés célja, hanem a címlista alapvető adatainak validálása is, például telefonszám-regiszterek, vagy akár választási nyilvántartások alapján.

Peytchev a kiegészítő információk fontossága mellett felhívja a figyelmet a válaszadási hajlandóság növelése okán mindinkább bonyolultabbá váló kutatási módszerek terjedésére, aminek kapcsán újabb és újabb költségek, illetve torzító tényezők épülnek be a kutatásokba. Egyre gyakrabban avatkoznak be a kutatók a terepmunka során annak alakulásába a válaszhiányok számának minimalizálása végett, továbbá terjednek az egyszerre többféle adatfelvételi technikára vagy mintára alapuló kutatások is. Mi több, a válaszadók motiválása gyanánt felajánlott jutalmak is lényeges kérdéseket vonnak maguk után az eredmények torzítottságát illetően. Ezen

ösztönzők megnövelhetik azon megkérdezettek válaszadási hajlandóságát, akiket kevésbé ragad magával az adott kutatás témája, és pusztán a válaszadásra való felhívás kapcsán nem töltенék ki a kérdőívet. Ezt belátva a válaszhiányok okozta torzulás csökkenthető a válaszadók megjutalmazásával, azonban az anyagi ösztönzők rendszerének megfelelő kialakítása is lényegi kérdéseket vet fel. Eleanor Singer és Cong Ye megállapításai szerint azonban némileg árnyaltabb a jutalmak hatása. A válaszhiányok torzító hatását ugyanis abban az esetben lehet e módon a leginkább visszaszorítani, ha azon csoportok kerülnek célzottan megjutalmazásra válaszaikért, amelyek egyébként nem töltенék ki a kérdőíveket. Ezzel szemben, ha az összes válaszadó díjazást kap, akár bizonyos csoportok felülreprezentáltságát is magukkal vonhatják a jutalmak, ami pedig újfent az eredmények torzulását okozhatja. Mindemellett Singer és Ye következtetései szerint a pénzbeli jutalmak a válaszadási ráta nagyobb mértékű emelkedését vonják maguk után, mint az ajándékok, továbbá az előre kifizetett, illetve átadott ösztönzők hatékonyabbak a sorsolt vagy a válaszadás után átadott díjknál. A jutalmak megfelelő értékét illetően azonban nincsen egyértelmű eredmény – általánosságban elmondható, hogy a díjazás növekedésével megemelkedik a válaszadási ráta, igaz, csak egyre csökkenő mértékben.

A folyóiratszám lényeges következtetése továbbá, hogy éles különbség tapasztalható a keresztmetszeti és a panelalapú társadalomkutatások között a válaszhiányok arányának alakulását illetően. Míg J. Michael Brick és Douglas Williams cikkükben két személyes és két telefonos lekérdezésen alapuló, keresztmetszeti mintavételt alkalmazó kutatás egymás utáni hullámainak vizsgálata kapcsán a válasz megtagadási ráta évenkénti fél százalékpontos emelkedését becslik, addig Robert F. Schoeni és szerzőtársai hat panelvizsgálat adatainak hasonló elemzése alapján az újbóli válaszadás mindvégig egyenletesen magas, kilencven százalék feletti arányáról számolnak be. Emellett ez utóbbi elemzés írói felvetik az eredmények lehetséges torzulásának lehetőségét az éveken át tartó folyamatos panelkopás hatásainak kumulálódásából kifolyólag. Azonban egy az Egyesült Államokban immáron több mint negyven éve zajló kutatás, a *Panel Study of Income Dynamics* (PSID) és az évenként új minta lekérdezésén alapuló *National Health Interview Survey* (NHIS) egymással átfedésben álló kérdéseire kapott válaszok összehasonlítása kapcsán a szerzők megállapítják, hogy a panelkopás ellenére a PSID és az NHIS egymással összehasonlítható eredményei konzisztensnek tekinthetőek.

Az *ANNALS* legújabb cikkei kapcsán elmondható tehát, hogy egy izgalmas, újnak már nem mondható, de jelentőségét tekintve egyre lényegesebb, egyelőre még megoldatlan kihívással szembesülnek a társadalom-, közvélemény- és piackutatók. A folyóiratszám szerzői alapvetően a jelenség azonnali vagy legalábbis rövid távú, szinte kézzel fogható hatásaként a kérdőíves kutatások költségeinek emelkedését, illetve költséghatékonyságának visszaesését említik a kutatási eljárások bonyolultabbá, komplexebbé válása mellett. Azonban hosszabb távon talán aggasztóbb lehet az adatfelvételek eredményei iránti bizalom letörése, még ha azok megbízhatósága a

megfelelő technikák alkalmazása esetén fenntartható is marad. Pedig a szerkesztők bevezető és záró cikkükben is kiemelik: továbbra is a kérdőíves kutatások eredményei tekinthetők az egyik legfontosabb információforrásnak a posztindusztriális társadalmak és gazdaságok jellemzőit, változásait illetően, amit mindinkább tudatosítani kell a döntéshozók és a nyilvánosság körében is. Mindezt figyelembe véve a hazai társadalomkutatói szakma számára is feltétlenül követendő törekvés a válasz megtagadás hatásainak minél pontosabb kvantifikálása az egyes kutatások során és az adatfelvételek eredményeinek esetleges korrekciója e mérőszámok alakulásának függvényében, valamint a válaszhiányok mögött álló sajátos magyarországi tényezők feltárása.

Irodalom

- Brick, J. M. – D. Williams (2012): Explaining Rising Nonresponse Rates in Cross-Sectional Surveys. *The ANNALS of the American Academy of Political and Social Science*, 645: 36–59.
- Czajka, J. L. (2012): Can Administrative Records Be Used to Reduce Nonresponse Bias? *The ANNALS of the American Academy of Political and Social Science*, 645: 171–184.
- Kreuter, F. (2012): Facing the Nonresponse Challenge. *The ANNALS of the American Academy of Political and Social Science*, 645: 23–35.
- Massey, D. S. – R. Tourangeau (2012a): Introduction: New Challenges to Social Measurement. *The ANNALS of the American Academy of Political and Social Science*, 645: 6–22.
- Massey, D. S. – R. Tourangeau (2012b): Where Do We Go from Here? Nonresponse and Social Measurement. *The ANNALS of the American Academy of Political and Social Science*, 645: 222–236.
- Olson, K. (2012): Paradata for Nonresponse Adjustment. *The ANNALS of the American Academy of Political and Social Science*, 645: 142–170.
- Peytchev, A. (2012): Consequences of Survey Nonresponse. *The ANNALS of the American Academy of Political and Social Science*, 645: 88–111.
- Schoeni, R. F. – F. Stafford – K. A. Mcgonagle – P. Andreski (2012): Response Rates in National Panel Surveys. *The ANNALS of the American Academy of Political and Social Science*, 645: 60–87.
- Singer, E. – C. Ye (2012): The Use and Effects of Incentives in Surveys. *The ANNALS of the American Academy of Political and Social Science*, 645: 112–141.
- Smith, T. W. – J. Kim (2012): An Assessment of the Multi-level Integrated Database Approach. *The ANNALS of the American Academy of Political and Social Science*, 645: 185–221.